

Najstarija tvrđava u Šapcu iz XV veka

Kontekstualnom analizom pokretnih i nepokretnih arheoloških nalaza sa lokaliteta Stari grad – Šabac datiranih u period druge polovine XV veka, koji su pronađeni prilikom iskopavanja 2004. godine i sagledavanjem istorijskih izvora, rekonstruisan je izgled tvrđave, utvrđena njena namena, dato kulturno i hronološko određenje. Analizirani arheološki materijal obuhvata publikovane i nepublikovane nalaze (terenski dnevnik) za sloj iz XV veka sa lokaliteta Stari grad. Nalazi su obrađeni po arheološkim celinama ustanovljenim prilikom iskopavanja, a tako dobijeni podaci upoređeni sa podacima iz istorijskih izvora. Nađene su analogije sa drugim utvrđenjima slične namene i tipa podignutim na srednjobalkanskom i južnopanonskom prostoru u približno istom periodu. Zaključeno je da je šabačko petnaestovekovno utvrđenje palanačko vojno utvrđenje i da je, kao takvo, najstarije do sada pronađeno utvrđenje na ovim prostorima. Kulturno, ova tvrđava se prema nađenom pokretnom materijalu može opredeliti kao ugarska, međutim izgled i način gradnje upućuju na prisustvo ranoturske arhitekture.

Uvod

Tvrđava se nalazi na lokalitetu Stari grad – Šabac, na obali Save, i udaljena je 2 km od centra današnjeg grada. U XV veku je imala značajan strateško-geografski položaj. Podignuta je u blizini srpskog srednjovekovnog trga Zaslona, preko kog su prolazili važniji putevi: od Beograda ka Drini i Bosni, sa Cera preko Save u Srem i preko Kolubare ka unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Nalazila se u luku Save na močvarnom i plavnom tlu, sa preglednošću do 5 km uzvodno i nizvodno. Zbog toga mnogi hroničari opisuju Šabac kao ostrvo (Jevtić, Vasiljević 1970: 414).

Istorijat dosadašnjih arheoloških istraživanja

Prvi naučni rad koji se bavi opisom šabačke tvrđave i njenim istorijskim razvojem objavio je Dobroslav St. Pavlović 1956. godine. U tom radu autor je objavio i nekoliko do tada nepoznatih gravira. Narodni muzej u Šapcu izveo je pod rukovodstvom arheologa Milivoja Vasiljevića niz manjih arheoloških istraživanja u kampanjama 1963, 1965, 1968, 1969. i

Mihailo Mučibabić
(1990), Beograd,
Brankova 28, učenik
3. razreda Pete
beogradske gimnazije
u Beogradu

Stefan Glavonjić
(1991), Zemun, Mića
Radakovića 6/73,
učenik 2. razreda
Treće beogradske
gimnazije u Beogradu

MENTOR: Marko
Janković, diplomirani
arheolog

1972. godine. Ova iskopavanja imala su za cilj prikupljanje podataka za izradu elaborata za konzervaciju i restauraciju tvrđave, kao i otkrivanje praistorijskog i rimskog sloja za koje se pretpostavljalo da su prethodili srednjevekovnom Zaslonu (Vasiljević 2000: 49). Ponovna istraživanja sproveo je Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo u saradnji sa Narodnim muzejom u Šapcu 2004. godine (Arsić 2004: 24). Najznačajnije otkriće ovih istraživanja jesu ostaci zemljanog utvrđenja iz XV veka (dimenzija 30×30 m) koje je po svojim odlikama jedinstveno na srednjebalkanskom prostoru (Arsić 2004: 28).

Problem i cilj istraživanja

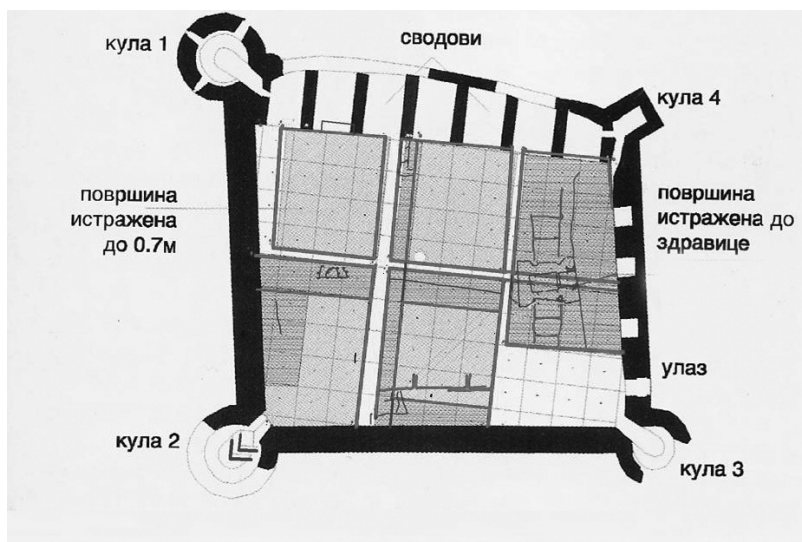
Problem ovog rada jeste u tome što do sada nije urađena kontekstualna analiza pokretnih i nepokretnih arheoloških nalaza sa lokaliteta Stari grad-Šabac, pronađenih prilikom iskopavanja 2004. god. Zbog toga nije poznato da li nađena tvrđava odgovara petnaestovekovnoj tvrđavi u Šapcu o kojoj znamo iz istorijskih izvora. Cilj ovog istraživanja da se kulturno i hronološki odredi otkrivena tvrđava i utvrdi da li je u pitanju tvrđava opisana u istorijskim izvorima.

Materijal i metode

Nađeni materijal je na osnovu terenske dokumentacije analiziran po arheološkim celinama ustanovljenim na terenu prilikom iskopavanja (slika 1). Tako dobijeni podaci upoređeni su sa podacima o petnaestovekovnom Šapcu iz istorijskih izvora i nađena analogija šabačkog utvrđenja sa utvrđenjima slične namene i izgleda, koja su se nalazila na srednjobalkanskom i južnapanonskom prostoru, podignutim u približno istom periodu. Obradeni su publikovani (Arsić 2004) i nepublikovani nalazi sa lokaliteta Stari grad-Šabac – sloj iz XV veka (ZZSK Valjevo 2004).

Nastanak i opis Šapca iz istorijskih izvora

Šabačku tvrđavu (turski Bögürdelen) prema svedočenju Antonija Bonifinija, podigli su Turci 1470-1471. po naređenju sultana Mehmeda II (1451-1481) (Jevtić, Vasiljević 1970: 408). Njenim podizanjem želeli su da na obali Save dobiju oslonac za upade u Srem i Slavoniju, da naprave prepreku ugarskim prodorima u Mačvu i prekinu odstupnicu Beogradu (Pavlović 1956: 306). Početkom 1476. godine, nakon duže opsade, Šabac su zauzeli Ugari pod komandom Matije Korvina (1458-1490). Pod njihovom vlašću Šabac je ostao do 1521. godine, kada ga Turci predvođeni Sulejmanom Veličanstvenim (1520-1566) osvajaju i grade novu tvrđavu, čiji izgled odgovara današnjoj (Zirojević 1974: 156).

Slika 1.
Izgled arheoloških celina
na osnovu terenske
dokumentacije (crtež:
Radivoje Arsić, Marko
Janković)

Figure 1.
View of archaeological
entireties based on
documentation from
excavations (drawing:
Radivoje Arsić, Marko
Janković)

Prvu detaljnu ilustraciju šabačke petnaestovekovne tvrđave na osnovu koje se može steći predstava o njenom izgledu, dao je Hartman Šedel u svojoj “Svetskoj istoriji” iz 1493. godine. Prema tom opisu, šabački grad je bio podeljen na tvrđavu (citadelu) i podgrađe (varoš). Tvrđava se sastojala od dva nezavisna četvorougona utvrđenja. Veće utvrđenje je imalo 9 kula (na uglovima i na sredini bedema po jednu i dominantnu donžon u sredini), dok je manje (istočnije) imalo 4 kule (na uglovima). Kule na oba utvrđenja bile su međusobno povezane zidom od pletera (popleta) i nabijene zemlje. Bile su okrugle i masivne, sa po dva reda otvora (puškarnica) i pokrivene strmim kupastim krovom. Oko oba utvrđenja sproveden je rov napajan vodom iz Save, te su bile nepristupačna sa svih strana (Jevtić, Vasiljević 1970: 412-413) (slika 2).

Uz tvrđavu je postojala i varoš (palanka) u kojoj su se nalazili objekti za stanovanje. Bila je okružena spoljnim zemljanim bedemom koji je štiti palanku i tvrđavu od poplava, a bio je i deo odbrambenog sistema (Jevtić, Vasiljević 1970: 412).

Rezultati

Od objekata sa šabačkog utvrđenja iz XV veka nađeni su ostaci zemljanih bedema, kula i hlebne peći. Ostaci bedema tvrđave i kula nađeni su u blokovima 1, 3 i 4, a hlebne peći u bloku 5.

Bedemi

Ostaci zemljanih bedema otkriveni su u blokovima 3 i 4 (istočna strana tvrđave) i u blokovima 1 i 5 (severna i južna strana). Uočavaju se u

Slika 2.
Prikaz Šapca iz 1493. godine, hronika
Hartmana Šedela (Arsić 2004: 19)

Figure 2.
Display of Šabac from 1493
according to the Chronicle of
Hartmann Schedel (Arsić 2004:19)

vidu zemljanog svetlobraon traga širine oko 3.2 m (Arsić 2004: 28), što govori da su bedemi bili izgrađeni od trošnog materijala. Strane bedema bile su opletene drvenim pletrom, dok je unutrašnjost ispunjena nabije- nom svetlobraon zemljom i ilovačom. Duž bedema nalaze se zemaljane udubljenja u kojima je uspravno stajalo kolje i gvozdeni klinovi, koji su imali noseću ulogu u konstrukciji. Bedemi su pletrom poprečno podeljeni na ćelije (*ibid*: 54) (slika 3). Pojedini delovi bedema (u bloku 4) su odozgo popločani komadima opeke. Uz spoljnu stranu bedema javljaju se, u blokovima 3 i 5, ostaci opekom popločane površine (*ibid*: 52).

Kule

Na sredini istočnog bedema (u bloku 3), nađeni su ostaci ulazne kule, u dokumentaciji zavedena kao objekat 3-4/1 (*ibid*: 76) (slika 4). Kula je pravougaone osnove (5×7.2 m) (Arsić, Ković 2005: 57). Izgrađena je od opeke – celih cigli (34×7×18 cm) i polutki (17×7 cm). Temelj kule je obložen malterom, izrađenim od sitnog rečnog peska i kreča (*ibid*: 76). U

Slika 3.
Zemljani bedem pleterom
poprečno podeljen na
ćelije (Arsić 2004: 29)

Figure 3.
Retaining wall athwart
divided with wattle into
cells (Arsić 2004: 29)

Slika 4.
Ostaci ulazne istočne kule
(objekat 3-4/1) (foto:
Daniel Jelić)

Figure 4.
Remains of eastern entry
tower (object 3-4/1)
(photo: Daniel Jelić)

kulu se ulazilo preko drvenog mostića koji je vodio preko rova koji je u XVI veku zatrpan i popločan opekrom (Arsić 2004: 28). Od ulaza, kroz sredinu kule i duž celog utvrđenja, vodio je opekrom kaldrmisan put (Arsić, Ković 2005: 57). U bloku 1 (*ibid*: 68) otkriven je pravougaoni objekat dimenzija 5×6 m (očuvan do visine od oko 1 m). Građen je od opeke i kamena. Na južnom bedemu pronađen je jedan sloj maltera i sitnog kamena. Za oba objekta pretpostavlja se da su bile isturene kule, koje su se samo jednom stranom naslanjale na bedeme (Arsić, Ković 2005: 58).

Peći

U zapadnom delu tvrđave (blok 5, kv. 45) pronađena je peć kružnog oblika izrađena od lepa i cigle, označena kao objekat 5/10 (*ibid.* 65) (slika 5). Ispod ovog objekta otkriveni su ostaci (osnova) ranije faze hlebne peći iz XV veka (Arsić, Ković 2005: 46), označenih kao objekat 5/14 (*ibid.*

Slika 5.
Ostaci hlebne peći
(objekat 5/10) (foto:
Vladimir Pecikoza)

Figure 5.
Remains of bread furnace
(object 5/10) (photo:
Vladimir Pecikoza)

65). Prečnik peći iznosi 3.2 m. Osnova je izrađena u vidu 2 venca horizontalno i vertikalno postavljenih cigli. Debljina unutrašnje strukture peći je 0.3-0.5 m (*ibid.* 66). Duž istočnog venca peći nalazile su se 4 rupe, dubine 20 cm (*ibid.* 68).

Od pokretnog materijala nađeno je uglavnom fragmentovano keramičko posuđe, fragment ugarskog pećnjaka, kamena i metalna đulad i jedan gvozdeni top, životinjske kosti, u blokovima 1, 2, 3, 4 i 5.

Keramika

Keramički materijal nađen je u blokovima 3 i 4 (sa obe strane istočnog bedema) i unutar južnog bedema u bloku 1. Pronađena keramika javlja se u formama zdela, krčaga, bokala, lonaca i specifičnih minijaturnih posuda. Najveći deo posuda izrađen je na brzom vitlu i imao ulogu pripremanja hrane (Arsić, Ković 2005: 58). Ukrasi na posudama su retki i uglavnom se javljaju u vidu uspravnih užljebljenih linija i kombinacija vodoravnih i talasastih linija. Mali je broj lonaca (posuda) rađenih slobodnom rukom (2005: 58-59). Keramika nađena u Šapcu veoma je slična keramici iz tog vremena nađenoj u Beogradu, Smederevu, Golupcu i Slankamenu, koja je opredeljena kao ugarska (Stanković, Aleksić 2007: 1,

4). Pored već pomenutog posuđa koje je analitički obrađeno, u blokovima 2 i 5, pronađen je manji broj neobrađenih fragmenata lonca i drugih keramičkih posuda (*ibid.* 43, 63). Pored posuda od keramike nađen je i deo četvorougaoanog ornamentisanog ugarskog pećnjaka u bloku 1 (kvadrat 45) u južnom delu utvrđenja (*ibid.* 56).

Oružje

Prilikom iskopavanja uočeno je dosta nalaza koji upućuju na borbe koje su se krajem XV veka vodile oko Šapca. Najviše je pronađeno kamenih i metalnih đuladi i to u prostoru oko ulazne kule (Arsić 2004:

Slika 6.

Kamena đulad zarivena u zidove ulazne kapije iz XV veka (Arsić 2004: 47)

Figure 6.

Stone cannon-balls pushed into the walls of the entry XV c. gate (Arsić 2004: 47)

Slika 7.

Gvozdeni top (kalibra 50 mm) s kraja XV veka (Arsić 2004: 41)

Figure 7.

A-50mm-caliber iron cannon, end of XV c. (Arsić 2004: 41)

47) i u bedemima (blokovi 2 i 3) (*ibid.* 52, 63) (slika 6). Pored đuladi, u spoljašnjem rovu nađen je i jedan gvozdeni top (kalibra 50 mm) koji potiče s kraja XV veka (Arsić 2004: 41) (slika 7).

Životinjske kosti

U sloju iz XV veka nađen je i veliki broj životinjskih kostiju, među kojima su najzastupljenije kosti domaćih i divljih svinja (Arsić, Ković 2005: 59) i jelenske kosti (*ibid.* 54). Većina životinjskih kostiju skoncentrisana je u bloku 3, gde su nađeni ostaci ulazne kule i bedema iz XV veka.

Diskusija

Poređenjem podataka iz istorijskih izvora i nalaza dobijenih na terenu u kampanji 2004. godine, uočili smo da se opis tvrđave dat u izvorima ne poklapa u potpunosti sa stanjem na terenu. Opis bedema je potvrđen na terenu, pošto nađeni ostaci zaista upućuju na to da se radi o zemljanim bedemima pridržavanim koljem i pleterom. Međutim, ostaje nejasno dokle se tvrđava prostirala ka zapadu, pošto zapadni zid u toku istraživanja nije pronađen.

Kako su kule izgledale takođe je teško reći. U pisanim izvorima pominje se da su one kružne i da su izgrađene od velikih hrastovih trupaca (Žirojević 1974: 156). Na terenu su, međutim, pronađeni temelji tri kule na sredini bedema (istočna ulazna, severna i južna) približno četvorougao- one osnove od opeke i kamena povezanih malterom. Stoga, postoji nekoliko mogućnosti kako su te kule izgledale i od čega su bile napravljene. Prva mogućnost je da su bile od opeke i kamena (tvrdog materijala), jer, pored toga što je izgrađena na močvarnom i plavnom terenu, tvrđava nastaje u doba rane artiljerije, što nam svedoče istorijske hronike tog doba, nalazi jednog topa iz XV veka, kao i brojna đulad nađena u bedemima oko istočne i južne kule. Takve kule bile su oslonac celom utvrđenju. Druga mogućnost jeste da su samo osnove kula bile od opeke i kamena, a da je konstrukcija izgrađena od drveta. Treća mogućnost je da su kule prvobitno bile kružne i izgrađene od hrastovih trupaca (Jevtić, Vasiljević 1970: 409), te da su nakon ugarskog osvajanja 1476. godine zamenjene tvrdim kulama (od kamena i opeke) i da im je osnova promenjena u četvorougao. Ova pretpostavka nije potvrđena na terenu, te se ona može postaviti samo na osnovu istorijskih podataka. Raspored bedemskih kula (prema istorijskom opisu: po jedna na uglovima i na sredini bedema) poklapa se sa rekonstrukcijom tvrđave izvršenom nakon iskopavanja (Arsić 2004: 28). U sredini utvrđenja nije pronađen objekat od tvrdog materijala koji se javlja na gravirama i u istorijskim opisima tvrđave pominje kao dominantna donžon kula.

Na terenu je konstatovano jedno utvrđenje iz XV veka, koje bi prema hronici Hartmana Šedela moglo da odgovara većem utvrđenju. Manje četvorougao utvrđenje koje se vidi na toj graviri moglo bi da se nalazi nešto istočnije od nađenog utvrđenja, ali teren na kome bi se ono eventualno nalazilo nije arheološki ispitan.

Tokom arheoloških iskopavanja 1968. godine otkriveni su ostaci zemljanog bedema u dužini od 4.5 m koji je od tvrđave vodio ka jugoistoku (ušću Kamička u Savu). Najranija faza ovog bedema datovana je u period s kraja XV veka, tj. u period izgradnje tvrđave. Bedem nije u potpunosti arheološki obrađen, ali se pretpostavlja da ga ima više u pravcu ka palanci (Vasiljević 2000: 59, 60). Stoga možemo pretpostaviti da je taj bedem deo spoljnog palanačkog zida koji je štitio tvrđavu i podgrađe (palanku). Istorijski izvori pominju da su Turci 1491. godine, prilikom opsade Šapca spalili palanku (Arsić 2004: 38). Tada je verovatno spaljen i zid koji ju je opasavao. Međutim, ovaj zid je predstavljen na hronici Hartmana Šedela iz 1493. godine (Zirojević 1974: 157), što otvara mogućnost da su zid obnovili Ugari, koji su tada držali Šabac. Ovakvo stanje na terenu upućuje i na to da je ovo utvrđenje palanačko, što se poklapa sa istorijskim prikazom Šapca kao palanke (Zirojević 1974: 107, 156).

Otvara se pitanje da li postoje slična palanačka utvrđenja u okolini u periodu s kraja XV veka. Prema dosadašnjim istorijskim istraživanjima koja se zasnivaju na hronikama savremenika i putopisaca, takva utvrđenja su konstatovana na prostorima severno od Save (Vojvodina, Slavonija i Baranja) i uz Carigradski drum (doline Velike i Južne Morave i dolina Nišave). Najveća sličnost, prema istorijskim opisima Evlije Čelebije i Austrijanca Otendorfa (Zirojević 1976: 116, 120, 129), uočena je sa turskim palanačkim utvrđenjima Mačvanska Mitrovica, Sombor i Osijek. Međutim, sva ova utvrđenja su, prema pisanim izvorima, datovana oko polovine XVI veka i kasnije, što je od pola, do vek kasnije u odnosu na šabačko utvrđenje koje je u to vreme bilo od tvrdog materijala (Arsić 2004: 38). Takođe, nijedna od ovih palanki nije arheološki istražena.

Zaključak

Sagledavajući uporedo istorijske podatke o šabačkoj tvrđavi iz XV veka i nalaze dobijene arheološkim iskopavanjima, može se zaključiti da je prvo šabačko utvrđenje bilo četvorougao osnovu sa približno četvorougaoim kulama (na krajevima i sredini bedema), čija je osnova izgrađena od kamena i opeke i nalivena malterom od sitnog rečnog peska i kreča. Unutar tvrđave nije bilo nijednog objekta od čvrstog materijala.

Pretpostavljamo da je šabačka tvrđava prvo palanačko utvrđenje na ovim prostorima. U periodu s kraja XV veka ne postoji nijedno slično utvrđenje, već su sva slična iz perioda oko polovine XVI veka i kasnije, a

za razliku od njih, šabačka tvrđava izgrađena je na mestu gde ranije nije bilo utvrđenje. Dalje, utvrđenje ima sve odlike palanke: pravljeno je na brz i jeftin način, za njega nisu bili potrebni naročiti majstori, bedemi su bili od pletera i nabijene zemlje ojačani koljem (Peruničić 1980: 13). U prilog pretpostavki da je tvrđava palanačko utvrđenje, upućuju nas i podaci iz izvora koji pominju da se uz petnaestovekovnu šabačku tvrđavu, ubrzo nakon njenog podizanja, razvilo civilno naselje, kao i okolnosti u kojima je tvrđava podignuta uključujući i njen makro i mikrogeografski položaj. Potvrde ove tvrdnje imamo i na terenu, u vidu isključivo kuhinjske i trpezne keramike.

Kulturno, petnaestovekovna tvrđava (do 1527. god) se, prema nadom materijalu (najviše keramici), može opredeliti kao ugarska, pošto u sloju sa lokaliteta Stari grad-Šabac nemamo jasno konstatovan turski sloj, a osim toga, od koštanih nalaza nađeni su ostaci divljih i domaćih svinja. Međutim, sama arhitektura i način izgradnje tvrđave može ukazati na postojanje ranoturske arhitekture na ovim prostorima s kraja XV veka, pošto su sva slična utvrđenja s kojima je analogija vršena opredeljena (u izvorima) kao turska. Manjak turskog materijala u sloju iz XV veka, može se objasniti njihovim kratkim boravkom u tvrđavi (1470-1476), dok je pod ugarskom kontrolom bila znatno duže (1476-1521), što odgovara većoj zastupljenosti ugarskog materijala na terenu.

Zahvalnost. Ovom prilikom zahvalili bismo se arheologu Gordani Ković iz Narodnog muzeja u Šapcu i arheologu Radivoju Arsiću iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Valjeva, na ustupljenoj dokumentaciji i pruženoj pomoći u vidu saveta i smernica u toku našeg istraživanja.

Literatura

- Arsić R. 2004. Stari grad-Šabac, katalog izložbe. Valjevo-Šabac: Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo i Narodni muzej, Šabac
- Arsić R., Ković G. 2005. Istraživanje Šabačke tvrđave. *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, **29**: 46, 48, 57, 58, 59.
- Jevtić M., Vasiljević M. 1970. Šabačka tvrđava i postanak grada. *Šabac u prošlosti I*. Šabac
- Pavlović D. 1956. Šabačka tvrđava. *Starinar*, **V/VI**: 306.
- Peruničić B. 1980. Smederevska palanka i okolina. Beograd: SO Smederevska Palanka
- Stanković Ž., Aleksić M. 2007. Analitička obrada srednjevekovne keramike sa lokaliteta Šabačka tvrđava (neobjavljen rad)
- Vasiljević M. 2000. Rezultati arheoloških radova na Starom gradu. *Museum*, **1**: 49, 59, 60.
- ZZSK Valjevo 2004. Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo. Terenski dnevnik-Stari grad Šabac (dokumentacija sa terenskih

istraživanja). Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo, Milovana
Glišića 3, 14000 Valjevo

Zirojević O. 1974. Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459-1683. Beograd

Zirojević O. 1976. Turska utvrđena mesta na području današnje
Vojvodine, Slavonije i Baranje. *Zbornik za istoriju*, **14**: 116, 120, 129.

Mihailo Mučibabić and Stefan Glavonjić

The Oldest Fortification in Šabac from the XV Century

The research is based on a contextual analysis of the material found on the site Stari Grad-Šabac from the XV century, during archeological excavations in 2004, which were carried out by the National Museum in Šabac and *Zavod za zaštitu spomenika kulture* in Valjevo. Also, in this research we have used an analogy with other fortifications erected in the same period which were made of the same material from the territory of the south Panonian plain and the Central Balkan, in order to find similarity with the earth-palisade fortification in Šabac. Then we compared the situation from the site with historical chronicles in which the town of Šabac of the XV century has been mentioned. The problem and motive of the research is to give a more detailed picture of the fortification and to determine its function as well as when and who erected it. The materials we have used comprise of presented and not presented research of the medieval fortification in Šabac (documentation of *Zavod za zaštitu spomenika kulture* in Valjevo of the archeological excavations during 2004). The result of our research is a more detailed picture of the oldest Šabac fortification. Regrettably, we cannot say for sure who erected it because in the layer from the XV century the Hungarian and Turkish materials are mixed together. Also the dimensions of the fortification remain unclear because the west wall was not found during excavations. We concluded that the fortification is a unique one on the mentioned territory and that it has a little similarity with Turkish palankas in Mačvanska Mitrovica, Sombor and Osijek which were built one century or half a century later. Having that in mind, we have reasons to believe that the fortification in Šabac has an element of early Turkish architecture and that maybe it was the very first Turkish palanka in the Balkans.

